

FELSEFE DÜNYASI

2009/1 Sayı: 49 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof.Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof.Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Veli URHAN
Doç. Dr. İsmail KÖZ
Yrd. Doç.Dr. Levent BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

P.K 21 Yenışehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: 15 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No:11 Y.Mahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

DÖRDÜNCÜ ŞEKLİN ÂİDİYATI, MEŞRÛİYETİ ve İSLAM MANTIK DÜŞÜNÇESİNDEKİ YERİ

Hasan AKKANAT*

1. Giriş

İzmirli, Felsefe Dersleri'nde, (a) dördüncü şekli tesis eden mantıkçının Galen, (b) İslam dünyasında ilk itibar eden mantıkçıların da Fahreddin Razi ile Ebheri olduğunu¹ ileri sürmüştür. Araştırmamızın amacı, bu iki savı birer varsayım olarak belirlemek, belirlenen varsayımlar üzerinden bir olgu kritiği yapmaktır. Buna karşın Ortaçağ'da yazılan özgün mantık eserleri ile son yüzyılda yazılan mantık tarihine dair kaynakları inceleyince, araştırmamız bu iki varsayımı aşarak daha geniş bir inceleme alanına ulaştı. Böylece ilkin dördüncü şeklin gerek Ortaçağ gerekse yirminci yüzyıl araştırmaları eşliğinde aidiyatını sorguladık. İkinci olarak dördüncü şeklin meşruiyetini ve rasyonel çıkarımlardaki doğallığını; son kısımda ise İbnü's-Salah ile Fahreddin Razi'nin söz konusu şekli nasıl düzenlediklerini ve haleflerinin onu nasıl anladıklarını inceledik.

2. Dördüncü Şeklin Aidiyatı Sorunu

Mantık tarihinde dördüncü şeklin uzunca bir geçmişi vardır. Aristoteles, Birinci Analitikler'de varolan modlara ek olarak artı modların düzenlenebileceği konusunda bir takım imalarda bulunmakla birlikte² yine aynı eserinde kıyasın üç şekli olduğunu ilan etmişti. Çünkü ferdi cevherlere yaslanan Aristotelesçi realizm, muhtemelen dördüncü şekil için geçiş bekleyen Aristocu-rasyonalizme izin vermemiştir. Reel ve rasyonel özdeşliği açısından ontolojik cevher ve olguları hakikatin biricik mebdei olarak gördüğünden dolayı Aristoteles'in ontik gerçekliği bulandıracak ya da zorlayacak salt zihinsel idelerden ve -rasyonel kullanım istidadına sahip olsalar bile- salt formel çıkarımlardan uzak durması gayet tabiidir.

Aristoteles'in üç şekilli kıyas doktrini, erken dönem Yunan ve İslam Peripatetikleri üzerinde etkili olmuştur. Ancak bu etki, Prantl ve Dumitriu'a göre sınırlı seviyededir. Onlar elimizde bulunan iki zıt olgudan, (a) Aristoteles'in hakikat arayışında, salt formel doktrinleri ontolojik lehinde terk etmesi ve (b) Galen'le (m.s. 130-200) dördüncü şeklin ortaya çıkması olgusundan hareketle Aristoteles ile Galen arasındaki boşluğu bir yorumla doldurmuşlardır. Bu yoruma göre, Aristoteles'in öğrencileri ve varisleri Theophrastus ile Eudemos, Aristoteles'ten sonra Lyceum'da 'doğru'dan -dolayısıyla ontolojiden-bağımsız kıyas mekanizması arayışına girmişlerdir³. Dumitriu'ya göre onlar, daha çok kıyas mekanizmasındaki yargılar arasındaki ilişkiyle ilgilenmişlerdir. Prantl ise bu ilgi-

* Ar. Gör. Dr., Çuk. Üniv. İlahiyat Fak. Fels. ve Din Bil. İslam Fels. A.B.D. e-mail: hakkanat@cu.edu.tr

¹ İsmail Hakkı İzmirli, Felsefe Dersleri, İst. 1303, s. 203-204.

² Aristoteles, Prior Analytics, translated by A.J.Jenkinson, (The Works of Aristotle içinde, Ed: David Ross), Oxford 1928, 29a 19, 53a 8.

³ Anton Dumitriu, History of Logic, trans. by : Duiliu Zamfirescu vd., vol: 1, England 1975, p. 208.

nin sonucu olarak önermelerin mantıksal fonksiyonunun, yerini tedrici olarak gramatikal fonksiyona bıraktığını düşünür⁴.

Elbette bu yorumu haklı çıkaracak tarihsel veriler de vardır. Lyceum'da ortaya çıkan yeni anlayışla Theophrastus, Aristoteles'in dört mod olarak belirlediği birinci şeklin daha fazla mod verebileceğini dile getirmiştir. Dumitriu, Alexander of Aphrodisias'ın Commentaries on the Prior Analytics ile Boethius'un De Syllogismo Categoricalo isimli eserini referans göstererek, Theophrastus'un, Aristoteles'in belirlediği modları dolaysız [direct], kendi belirlediği modları da dolaylı [indirect] olarak isimlendirdiğini, dolayısıyla dört mod olan birinci şekle beş mod daha ekleyerek onu toplam dokuz moda çıkardığını söylüyor⁵. Galen ise öteden beri süregelen formel mantıkçı geleneğe yenik düşerek Theophrastus'un ilave ettiği dolaylı beş modun kimi kez önermelerini veya terimlerini kimi kez de sonuçlarını döndürerek onları ayrı bir şekil yapıyor ve dördüncü şekli tesis ediyor.

Yine Galen'in bugün için elimizde bulunan tek mantık eseri Institutio Logica'yı İngilizce'ye çevirerek inceleyen J.S. Kieffer'in Galen'e yönelik yorumu, yukarıdaki sav bağlamında serdedilecek delillerdendir:

"Galen'in ilgisi, mantığın bilimsel kanıtlamadaki kullanışlılığı [usefulness] üzerine yönelir. Ancak bu, onun mantıktaki teorik ilgisinden ziyade pratik ilgiye sahip olduğunu söylemek değildir. Ona göre, kanıt açısından kullanışlılık, mantıksal formların geçerliliğini tesis etmede kullanılacak teorik bir ölçüttür."⁶

Kieffer'in Galen hakkındaki yorumunu incelediğimizde, onun 'kullanışlılık' kavramının, İbn Rüşd'ün Birinci Analitikler şerhindeki 'doğallık' kavramından, sırf teorik olması bakımından, büsbütün ayrıldığını görüyoruz. Zaten Hülser de Kieffer'in düşüncesinden yola çıkarak Galen'in kullanışlılığı çıkarımlar mantığının teorik ölçütü olarak belirlediğini, o dönemde asıl tartışmanın bu yönde olduğunu söylüyor⁷.

Bugün dördüncü şeklin Galen'e ait olduğu yönündeki bilgi, doğruluk ve yanlışlık değerinden çıkıp gelenekselleşmiştir. Buna karşın gerek İbnü's-Salah (m.1090-1153) gibi İslam mantıkçıları arasında gerekse Kneale gibi Batı mantıkçıları arasında bu geleneğin tartışılabileceğini gösteren isimler bulunmaktadır. İşte şimdi de bu savlar üzerinde durmak istiyoruz.

Dumitriu ve Plantl'in dördüncü şekille ilgili olarak Aristoteles-Galen arasındaki bağlantıdan dördüncü şekli Galen'e tahsis etme girişimleri, üstelik çoğu kere referans gösterdikleri The Development of Logic'te William ve Martha Kneale'in getirdiği kanıtlar-

⁴ A.e., p. 207.

⁵ A.e., p. 209.

⁶ Karlheinz Hülser, "Galen Und Die Logik" Aufstieg und Niedergang Der Römischen Welt içinde ed: Widmen Dieses Werk v.d. 1997. s. 3531. Hülser bu alıntıyı Galen's Institutio Logica'dan yapıyor. (J.S. Kieffer, Galen's Institutio Logica, Translation, Introduction and Commentary, Baltimore 1964, p. 16-17.)

⁷ Karlheinz Hülser, a.g.m., p. 3531.

la bir bakıma tekzip edilmektedir.* Kneale, Theophrastus'un bize ulaşan hiçbir eseri olmadığı için, Dumitriu gibi ilkçağ şerhlerindeki alıntı ve yorumlardan yola çıkarak Theophrastus mantığının Aristotelesçi doktrinin sistemleştirilmesi ve geliştirilmiş bir formdaki sunumu olduğunu ileri sürüyor⁸. Bu ise Theophrastusçu doktrinin, Aristoteles'in Birinci Analitikler'deki⁹ yaptığı bazı açıklamaları detaylamaktan başka bir şey olmadığı yönündeki Alexander of Aphrodisias'ın (ö.200) teziyle de örtüşüyor¹⁰. Mademki bu konu Lyceum'daki ilk dönem mantıksal değişimin mahiyetini bize gösterecektir, o halde Theophrastus'un detaylama işlemine göz atalım.

Theophrastus, ilkin Aristoteles'e uyarak birinci şekilde dört mod kabul eder:

- 1) Bütün 'B' 'A'dır 2) Hiçbir 'B' 'A' değildir

Bütün 'C' 'B'dir Bütün 'C' 'B'dir
Bütün 'C' 'A'dır Hiçbir 'C' 'A' değildir

- 3) Bütün 'B' 'A'dır 4) Hiçbir 'B' 'A' değildir

Bazı 'C' 'B'dir Bazı 'C' 'B'
Bazı 'C' 'A'dır Bazı 'C' 'A' değildir¹¹

Theophrastus bu modları dolaysız [direct] olarak isimlendirir. Eğer ilk üç modun sadece sonucu döndürülürse, bu dolaysız modlara ek olarak üç dolaylı [indirect] mod elde edilir:

- 5) Bütün 'B' 'A'dır 6) Hiçbir 'B' 'A' değildir 7) Bütün 'B' 'A'dır
- Bütün 'C' 'B'dir Bütün 'C' 'B'dir Bazı 'C'
B'dir Bazı 'A' 'C'dir Bazı 'A' 'C'dir
Hiçbir 'A' 'C' değildir (Celantes)
(Baraplipton) (Dabitis)

Beşinci modu şu şekilde örnekleyebiliriz:

Bütün insanlar canlıdır

Bütün düşünenler insandır.

* Dumitriu'nun eseri History of Logic, yıl bakımından sonra yazılmış olmakla birlikte her iki eser aynı yıllarda kaleme alınmıştır.

⁸ William Kneale ve Martha Kneale, The Development of Logic, Oxford 1988, 10. bas. (1. basım 1962), p. 100;

⁹ Aristotle, Prior Analytics, 29a 19, 53a 8.

¹⁰ Kneale'in Alexander of Aphrodisias'ı referans gösterdiği eser: In Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium, ed: M. Wallies (Commentaria in Aristotelem Graeca II (I), pp. 69 f.

¹¹ Dumitriu, a.e., p. 208.

Bütün düşünenler canlıdır.

Birinci şekin birinci modu olan bu çıkarımın sonucunu düz döndürsek tikel olumluyu elde ederiz: "**Bazı canlılar düşündür.**"

Altıncı modu şu şekilde örnekleyebiliriz:

Hiçbir insan taş değildir

Bütün düşünenler insandır

Hiçbir düşünen canlı değildir.

Birinci şekin ikinci modu olan bu çıkarımın sonucunu düz döndürdüğümüz zaman bu kez özne ve yüklemi değişmiş bir tümel olumsuz elde ederiz: "**Hiçbir taş düşünen değildir.**"

Yedinci modu şu şekilde örnekleyebiliriz:

Bütün insanlar düşündür

Bazı canlılar insandır

Bazı canlılar düşündür.

Birinci şekin üçüncü modu olan bu çıkarımın sonucunu döndürdüğümüz zaman özne ve yüklemelerinin yerleri değişmesi dışında bir fark ortaya çıkmaz: "**Bazı düşünenler canlıdır.**"

Yukarıda örneklerini verdiğimiz beş, altı ve yedinci çıkarımlarda işlem-kaplam ve akıl yürütme açısından herhangi bir sorun yoktur.

Dumitriu'nun naklettiğine göre, Alexander of Aphrodisias, Commentary on Prior Analytics'te, Theophrastus'un diğer iki modun sonucunu çıkarmak için Birinci Analitikler'e başvurduğunu söylüyor. Çünkü Aristoteles, orada, *terimlerden birisinin (tümel/tikel) olumlu, diğerinin de tümel olumsuz olduğunda sonuç verebileceğini* söylemektedir¹². Buna göre şöyle bir tablo çıkar:

Bütün 'B' 'A'dır (olumlu)

Bazı 'B' 'A'dır (olumlu)

Hiçbir 'C' 'B' değildir (tümel olumsuz)

Hiçbir 'C' 'B' değildir (tümel olumsuz)

olumsuz)

Bu ikili cümleler gerçekte sekizinci ve dokuzuncu modların öncülleridir. Ancak Theophrastus'a göre biz yukarıdaki cümleleri, kıyası oluşturan önerme çiftleri olarak değerlendirirsek, zikredilen Aristotelesçi görüşe göre hiçbir sonuca ulaşamayız. İşte Theophrastus'un farkı burada ortaya çıkmaktadır: Bu öncüllerin her ikisini ilkin döndürecek, sonra büyük ve küçük öncüllerin yerleri değiştirecektir. Düz döndürmeyle değişen tek önerme tümel olumlu olmalıdır. Bilindiği gibi tümel olumlunun düz döndürülmesi tikel olumludur. Böyle bir uygulamayla o, hem hocasının kuralına bağlı kalıyor hem de birinci şekin yapısını bozmuş oluyor ve zorunlu olarak sonuç veren öncül çiftlerine ulaşıyor:

Hiçbir 'B' 'C' değildir

Hiçbir 'B' 'C' değildir

Bazı 'A' 'B'dir

Bazı 'A' 'B'dir

¹² Aristotle, Prior Analytics, 29a 18.

Bazı 'A' 'C' değildir

Bazı 'A' 'C' değildir¹³

Bu son iki modu diğer dolaylı modların yanına koyarken tekrar eski düzenine alıyor:

8) Bütün 'B' 'A'dır

9) Bazı 'B' 'A'dır

Hiçbir 'C' 'B' değildir

Hiçbir 'C' 'B' değildir

Bazı 'A' 'C' değildir (Fapesmo)

Bazı 'A' 'C' değildir¹⁴

(Frisesoromum)

Sekizinci modu şu şekilde örnekleyebiliriz:

Bütün insanlar canlıdır

Hiçbir at insan değildir

Bazı canlılar at değildir.

Bunu "insanların tamamı canlı olduğuna, at da insan olmadığına göre" şeklinde gündelik dile aktardığımız zaman bizde oluşan anlam "demek ki 'canlılık' tümelini paylaşan [tüm girişimlilik halinde olan] bir takım varlıklar var" olur. Biz, ancak böyle bir çıkarımdan sonra aralarında ayrıklık ilişkisi olan "bazısı diğeri değil" şeklindeki sonuca ulaşırız. Dolayısıyla zihin, ikinci bir çalışma ile kimi kez de kestirimlerle sonuca ulaşır. Ama ulaştığı sonuç, bütün bunlara karşın, ontolojiyle mutabıktır.

Dokuzuncu modu da şu şekilde örnekleyebiliriz:

Bazı insanlar beyazdır

Hiçbir kalem insan değildir

Bazı beyaz (olanlar) kalem değildir.

Bu modu ise "insanların bazısı beyaz olduğuna ve hiçbir kalem de (beyaz/sarı/siyah) insan olmadığına göre" şeklinde dile getirdiğimizde kalemin, insan [orta terim] aracılığıyla beyaz içerisine dahil olup olmadığına tetkik edildiğini görürüz.

Son beş mod Theophrastusçu modlar olarak anılır. Özellikle son ikisinin aklın çıkarım gücünü zorlaştırdığı söylenebilir ancak buradan yola çıkarak dolaylı modların ontolojiden kopuk, tamamen formel bir yapıya yöneldiğini söylemek zorlama bir sav olur. Çünkü Theophrastus, ilkin, birinci şekli bozmamak, dolayısıyla artı şekiller tesis etmemek adına ortaya koyduğu modlarda orta terimin birinci öncülde özne, ikinci öncülde yüklem olmasına dikkat etmiştir. İkinci olarak, uyguladığı rasyonel döndürmeleri zaten Aristoteles'teki gibi reel alanla mutabık olabilmesi için yapmıştır. O halde Dumitriu'nun yorumuna tamamen katılmamız olanaksız gibi görünüyor. Demek ki, elimizdeki verilere göre Theophrastus'un Aristocu kıyas teorisini tamamen salt formel yapıya döndürme gibi bir girişimi olduğunu söyleyemiyoruz. Şimdi tekrar Galen'e dönebiliriz.

Kneale, Aristo şarihlerinin verilerine dayanarak, şu an kayıp olan Notes About Demonstrations isimli eserinde Galen'in Aristotelesçi kıyas şekillerini açıklayıp ikinci ve üçüncü şekil kıyaslarının birinciye nasıl irca edildiğini ortaya koyduğunu ama bir

¹³ Dumitriu, a.e., p. 209.

¹⁴ A.y.; Ayrıca bkz, Kneale, a.e., p. 100.

dördüncü şekli reddettiğini bildiriyor¹⁵. Aynı bilgiye İbnü's-Salâh'ın -Galen'e ait olduğu ileri sürülen bir risaleden düzenlediği- "Yüklemlî Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair" isimli makalesinde de rastlıyoruz. İslam mantıkçısı, Aristoteles'in olduğu gibi Alexander of Aphrodisias, Porfiryüs ve diğer şarihlerin eserlerinde dördüncü şekle hiç rastlamadığını söylüyor. Asıl önemlisi, Galen'in Burhan Kitabı'nı (muhtemelen Notes on Demonstrations) gördüğünü, bu kitabın dokuzuncu makalesinde ünlü tabibin yüklemlî kıyasları üçe ayırdığını, dördüncüsünü ise kesin bir dille inkar ettiğini, bir başka eseri olan Kıyasların Sayımı'nda da aynı şeyleri tekrarladığını söylüyor¹⁶. Bundan başka ittifakla Galen'in olduğu kabul edilen bir diğer mantık kitabına rastlamadığını ama içinde dördüncü şeklin kabul edildiği, aidiyatı kuşkulu olmakla birlikte Galen'e atfedilen iki eserin ortalıkta kol gezdiğinden haber veriyor¹⁷.

Pekala, dördüncü şeklin Galen'e ait olduğu savı nereden çıkmaktadır? Atay'ın bildirdiğine göre Rescher, Galen and Syllogism'de, Batı düşüncesinde dördüncü şekilden ilk söz edenin Lambert of Auxerre (1250) olduğunu¹⁸; dördüncü şekli İbn Rüşd (1126-1198) üzerinden Galen'e iade edenin de Marsilius of Inghen olduğunu haber veriyor¹⁹. Kneale ise ünlü Ortaçağ mantıkçısı Zabarella'yı (ö.1589) örnek verir. Onun bildirdiğine göre Zabarella, De Quarta Syllogismorum Figura isimli eserinin girişinde, dördüncü şeklin, Birinci Analitikler şerhinde İbn Rüşd tarafından Galen'e atfedildiğinden söz etmekte ve İbn Rüşd'ün onu Galen'in orta çağlarda kaybolan kimi eserlerinde bulunduğunu düşünmektedir. Gerçekten İbn Rüşd, Telhîs-ü Kitabi'l-Anâlûtika'l-Evvel'de, gayr-i tabii olarak düşündüğü dördüncü şekli Galen'in ortaya koyduğunu [vaz'] söylemektedir²⁰. Burası önemlidir, zira Batı mantıkçılarının gösterdikleri bütün referanslar işte bu esere dayanmaktadır. Buna karşın karşın İbn Rüşd o bilgiyi nereden edindiği konusunda herhangi bir referans vermemektedir. Ayâtü'l-Beyyinât şârihi İbn Ebi'l-Hadîd el-Medâinî (1190-1258) de dördüncü şeklin temel bahislerini ve yan konularını inceleyen Galen olduğunu bildirdikten sonra dönemin müteahhirün mantıkçılarının onu tartıştiklerini ve kitaplarına aldıklarını söylüyor²¹. İbn Rüşd'ün, dördüncü şekli Şifa'da²² Galen'e atfeden İbn Sina'dan mı, Farabi'nin kaybolan büyük şerhinden mi yoksa İbnü's-Salâh'ın (1090-1153) "Yüklemlî Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair"de anılan Papaz Dinha'dan²³ mı aldığı meçhuldür. Ama kesin olanı, İbn Rüşd'ün, Galen'in

¹⁵ Kneale, a.e., p. 183.

¹⁶ İbnü's-Salâh, *Yüklemlî Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair*, "Mantıkta Kıyasın Dördüncü Şekline Dair" isimli makalenin içerisinde, Hüseyin Atay, A.Ü.İ.F.D. c. XVI, Ank. 1968, s. 47.

¹⁷ A.y.

¹⁸ Atay, a.g.m., s. 37.

¹⁹ A.g.m., s. 38.

²⁰ İbn Rüşd, *Telhîs-ü Kitabi'l-Anâlûtika'l-Evvel*, tah: Gerard Gihami, Beyrut 1992. c. 4, s. 152, 172; Marsilius ve Zabarella'dan sonra Niphus (ö. 1546) da aynı referansı kullanacaktır.

²¹ İbn Ebi'l-Hadîd el-Medâinî, *Şerh-u Ayâtü'l-Beyyinât*, tah: Dr. Muhtar Celbî, Beyrut 1996. s. 229.

²² İbn Sina, *Şifa*, *Kıyas*, tah: Said Zayed, Kahire 1964, s. 107.

²³ İbnü's-Salâh, a.g.m., s. 47.

yukarıda ismini verdiğimiz kitaplarını anmadığı ve muhtemelen de onları görmediğidir. Atay, Rescher'in İspanya'da etkili olan mantığın Farabi mantığı olduğunu, dolayısıyla İbn Rüşd'ün bu konuyu Farabi'nin kaybolan büyük şerhinden görebileceğine ihtimal verdiğini bildiriyor²⁴. İbnü's-Salah da Farabi'nin bu konuya değindiğini teyit etmekle birlikte, aynı haberler dördüncü şeklin izlerini ilk büyük İslam filozofu zamanına kadar izlememiz gerektiğini ima ediyor. Çünkü İbnü's-Salah, verdiği bilgilerde, içinde dördüncü şeklin anlatıldığı ve Galen'e ait olduğu ileri sürülen bir makalenin Kindî (ö.870) zamanında var olduğuna işaret ediyor:

"Mantıkçıların çoğunun bu (dördüncü) şekli attığını ve onun hakkındaki münakaşayı reddettiğini görüyoruz, öyle ki İlk Analitikler'e yapılan büyük şerh kitaplarının pek azı hariç tutulursa onu anmaktan tamamen kaçındıklarını görüyoruz. Bu hariç tutulan risaleler bile tabiiikten uzak olmasına dayanarak ona sadece dokunup bırakmıştır. Aynı İbn Sina'nın Kitabü's-Şifa adında telif ettiği büyük eserin Kıyas Kitabı'nın ikinci bölümünün dördüncü faslında bulunmaktadır. Bir kısmı onu tamamen reddeder ve (şekillerin) bölünmelerinin bunu gerektirmediğini söyler; mesela Ebu'l-Ferec b. Tayyib'in Kıyas kitabına yazdığı şerhte de böyledir. O, Calinus (Galen) tenkit eder ve sadece tıpta mümtaz olmasına rağmen mantıkta kuvvetli olmadığını ileri sürerek onu *hiçbir delile dayanmadan yanılmakla suçlar*.

Ahmed b. Tayyib Serahsi, Kıyas Kitabı'nın özetinde, birisinin, hocası Ya'kub b. İshak el-Kindî'ye Calinus'un bu hususta Süryanice bir risalesi olduğunu zikrettiğini yazmıştır. Fakat Kindî bu (şekli) inkar etti ve akli bölümlenin ancak üç şekilden başkasını gerektirmediğini ifade etti ve böylece dördüncü bir şekil tanımadı. Ve Ebu'n-Nasr el-Farabî'nin bu şeklin durumuna ve reddine dair benim görmediğim bir sözü olduğu nakledilmektedir. Bu şekli anmış olan kitaplar işte bunlardır. Bize kadar gelen geri kalan, Aristo'nun, İskender'in (Alexander of Aphrodisias), Porfirüs'un ve diğer eski ve yenilerin kitap ve şerhlerine gelince, bunu zikrettiklerini görmedik, fakat onların hepsi şekilleri böldüklerinde onu üçe bölüyorlar ve dördüncüsü olmadığına açıkça hükmediyorlardı. Calinus'un da Burhan Kitabı'nın dokuzuncu makalesinde aynı şeyi yaptığını görüyoruz. Zira yüklemli şekilleri üçe ayırıyor ve kesinlikle dördüncüsü olmadığını söylüyor; aynı şeyi yine kendisi Kıyasların Sayımı kitabında yapmıştır. Bununla beraber Fihrist, büyük miktarda kitaptan bahsetmiş olmasına rağmen Calinus'a nispet edilen kitaplar arasında bu ikisinden başkasını görmedik. Fakat Dinha papazı olarak tanınan bir adam tarafından "Calinus'un Dördüncü Şekli" diye ad verilen bir makalesi bize kadar gelmiş bulunmaktadır.

Biz onu gözden geçirince şeklin şartları (ve) birleşimlerini [mod] saymaktaki mananın bozukluğunu /ve bunların bazısını/ kısır kıldığını ve bu (dördüncü) şeklin ırca edildiği birinci şekli eksik anladığımızı gördük. Bunu anlayınca biz, bu şekli ve muteber

²⁴ Atay, a.g.m., s. 36.

şartlarını ve bilinen üç şekle benzeyişlerini ve ayrılığını, ondan ayrıldığı farkları araştırdık.”²⁵

İbnü’s-Salah, somut verilere göre hareket ettiğimiz zaman Galen’in kendi eserlerinde dördüncü şekli inkar ettiğini söylüyor ancak ortada dolaşan haberlere ve söz konusu risaleye bakınca şaşkınlık yaşıyor. Onun ikinci şaşkınlığı, risalenin yetkin değil de ace-mi bir mantıkçının elinden çıktığı konusundadır. Zaten İbnü’s-Salah da risaleyi doğrudan Galen’e isnat etmekten kesinlikle kaçınmaktadır. Bu büyük İslam mantıkçısının bıraktığı yerden kanıtlayıcı bir ilke ile hareket ettiğimizde, dördüncü şeklin -en azından- dillendirilmesinin Galen öncesine dayandığını pek rahatlıkla söyleyebiliriz. Madem Galen, gerek elimizde bulunan gerekse kaybolmuş eserlerinde dördüncü şekli açıkça reddetmiştir, o halde Kneale’in de belirttiği gibi²⁶ dördüncü şekil tartışmaları Galen’den önce varolmalıdır. Bununla birlikte şu da bir gerçektir ki, diğer üç şekle bakarak dördüncü şeklin varlığını akla getirmemek neredeyse imkansızdır:

1- O B	2- B O	3- O B	4- B
O			
<u>K OK O</u>	<u>O K</u>	<u>O K</u>	→
K B	K B	K B	K
B			

Orta terimlerin (O) sırasını izleyerek ilerlediğimizde, akıl, üçüncü şekilden sonra – sonuç verip veremediğine bakmadan– bir dördüncü şeklin daha olabileceğini pek tabii olarak kestirir. Ama hem Kneale’in ikincil eserlerden hem de İbnü’s-Salah’ın Galen’in eserlerinden edindiği izlenim, onun böyle bir çıkarımı, meşruiyet açısından, kesinlikle kabul etmediği yönündedir.

Yukarıdaki bilgi ve yorumlar, dördüncü şeklin Galen’e atfedilmesinin oldukça güç olduğunu ortaya koyuyor. Ama buna karşın, aidiyat konusunda etkin bir gelenek de oluşmuştur. Galen’in kendi eserlerinde ve yorumcularının bize kadar ulaşan bilgilerinde onun dördüncü şekli kabul etmediğini söylemesine karşın niçin böyle bir gelenek oluşmuştur?

Kneale’nin naklettiğine göre, In Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium adlı eserinde ünlü Peripatetik şarih Ammonius, Galen’e ait dört şekilden söz ediyor:

“Üç tip kıyas vardır: Kategorik, hipotetik ve bunlara ilave farazi [assumption] olanı. Kategorik olanlar iki türdür: Basit ve bileşik. Basit kıyas da kendi içinde üçe ayrılır: Birinci, ikinci ve üçüncü şekiller. Bileşik kıyas da dörde ayrılır: Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekiller. Basit kıyasların üç terimle kurulduğunu düşündüğü için Aristo üç şeklin olduğunu söylemiştir. Buna karşın Galen kendi Apodeictic’inde, -pek çoğuna

²⁵ İbnü’s-Salâh, a.g.m., s. 46-47

²⁶ Kneale, a.e., p.

Platon'nun diyaloglarında rastlanan- **bileşik kıyasların dört terimle kurulduğunu düşündüğünden dolayı dört şekil olduğunu söylüyor.**²⁷

Bu alıntı dikkate şayandır, zira Galen'in dört şekliyle ilgili olarak ilk kez dolaysız bilgi veren Ammonius'tur. Görüldüğü gibi o, Galen'in kategorik kıyasları basit ve bileşik olarak ikiye ayırdığını, basit kıyaslarda üç şekil, bileşik kıyaslarda ise dört şekil kabul ettiğini söylüyor. Diyelim ki basit kıyaslar ve üç şekil bize pek yabancı değil. Peki, onun anladığı bileşik kıyaslar ile dört şekil doktrini neydi? Kneale'in tablosu bunu açıkça ortaya koyuyor:

<u>Galen'in bileşik kıyas şekillerinden</u>	<u>Aristoteles'in basit kıyas şekillerinden</u>	
I. şekil I ve II'yi	birleştiriyor	
II. şekil	I ve II'yi veya II ve I'i	birleştiriyor
III. şekil	I ve III'ü veya III ve I'i	birleştiriyor
IV. şekil	II ve III'ü veya III ve II'yi	birleştiriyor.

Galen'in şekilleri, Aristo mantığında belirlenen şekillerden amaç bakımından farklıdır ve oldukça ilginçtir. Kıyas, üç öncülden oluşur ve orta öncülün hiçbir ögesi sonuçta belirtilmez. Ortaya ise zincirleme ve mefzulü'n-netaic adıyla ifade edilen bileşik kıyaslara benzer bir formülasyon çıkmaktadır. Örneğin Galen'in birinci şekli, Aristoteles'in birinci ve ikinci şeklinin bileşimidir. Onu şu şekilde formüle edebiliriz:

Bütün 'A' 'B'dir _____ Aristotelesçi
 Bütün 'C' 'A'dır _____ I. şekil
Hiçbir 'D' 'A' değildir. _____ II. şekil

Hiçbir 'D' 'B' değildir
 Örnekleme şu şekildedir:

Bütün hayvanlar ölümlüdür
 Bütün insanlar hayvandır

Hiçbir taş hayvan değildir

O halde hiçbir taş ölümlü değildir.

Kneale'e göre Skolastikler, yukarıdaki alıntı bağlamındaki ifadelerden Galen'in dört terimli önermeler kurduğunu düşünmüşlerdir²⁸. Oysa Aristo mantığındaki basit kıyaslar, Cürcani'nin de incelediği üzere²⁹, yapısı itibarıyla dört terimi kaldıracak bir açılıma sahip değildir. Dört terim ancak üç öncüllü kıyaslardan, yani bileşik kıyaslardan elde edilebilir. Nitekim Galen, yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, dört terimli (A, B, C ve D) kıyası, üç öncülden elde ediyor. Bu şekilde düşünülen dört terimli kıyas mekanizması, pek tabii olarak, Galenci dört şekli verecektir. Galenci şekiller ise Aristotelesçi

²⁷ Kneale, a.g.e., p. 183-184.

²⁸ Kneale, a.e., p. 184.

²⁹ Seyyid Şerif Cürcani, Haşiyetü's-Suğra ale'l-Kutb, İst. 1318, s. 157.

şekilleri, o şekillerin birbiriyle kaç değişik kombinasyon kurulabileceği açısından incelemektedir. Galenci şekillerin hikayesi de muhtemelen bundan başka bir şey değildir.

Galen'in kendi eserlerinde kabul etmediği halde dört şekil teorisinin ona atfedilmesi, sanıyoruz ki, büyük bir yanlışın ürünüdür ve galat-ı meşhur halini almıştır. Bizim savımıza göre, erken Ortaçağ mantıkçıları, sadece isim ve sayıya bakarak, Galen'in bileşik kıyaslardan elde ettiği dört şekil teorisi ile Aristocu basit kıyaslara ilave edilen dördüncü şekil teorisinin aynı olduğunu zannetmişlerdir. Dolayısıyla dördüncü şekille ilgili her nasıl bir eser ortaya çıksa, onun Galen'e ait olduğunu düşünmüşlerdir. Bu karışıklık, pek muhtemeldir ki, Süryanice, İbranice veya Arapça'ya yapılan tercümeleşmeler esnasında, tıpkı Esûlicya örneğinde olduğu gibi, mantıkçı mütercimlerin bilgi eksikliğinden kaynaklanmış olabilir. Bu yanlışlığa bir ilave de mantık tarihçilerinden gelmiştir. Onlar bir olguyu delillere bağlı olarak araştırma yerine ellerindeki olguya bağlı olarak delil aramayı yeğlemişlerdir. Buna karşın biz de böyle bir çıkarımı, Ammonius'un verdiği (Galenci) dört şekil teorisi ile İbnü's-Salah'ın anlattığı tarihi bilgilerden elde ediyoruz. Bu çıkarım doğrultusunda İslam düşüncesinde dördüncü şeklin –bir karışıklık nedeniyle- Galen'e ait olduğu yönünde oluşan geleneğin, İbn Rüşd üzerinden olduğu gibi Batı'ya geçtiğini düşünüyoruz.

3. Dördüncü Şekil Doğal Bir Çıkarım mıdır?

Aristoteles Birinci ve İkinci Analitikler'indeki açıklamalarında, aklın kendi edimlerinde indüktif olarak saptadığı doğal çıkarım şekillerin üç tane olduğunu, teşkiki bir derecelendirmeye tabi tutarsak en doğal kullanımın birinci şekil olduğunu belirtmiştir. Büyük şarih İbn Rüşd, doğallıktan, kıyasın varlıkla (ontolojiyle) uyumlu olmasını anlıyordu³⁰. O, birinci şeklin doğal olduğunu, çıkarımlar mantığında teorik ölçüt olan birinci şekle irca olunmadan anlaşılmadığı için dördüncü şeklin suni olduğunu söylemişti³¹. Buna göre birinci şekil, reel ve rasyonel özdeşlik açısından, aklın ontolojik olguları doğal olarak kavradığı şekil olmaktadır. Çünkü orta terim orada, ilk öncülde özne, ikinci öncülde yüklem olur. Bu ise metafizikteki illiyet prensibinin doğal işleyiş yönüyle de doğru orantılıdır. Orta terim, birinci öncüldeki yüklemine ikinci öncüldeki öznesiyle bağlayarak sonucun formel ve akli bir zorunluluğa göre çıkmasını sağlıyor. Bunu şu şekilde inceleyebiliriz:

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün düşünenler insandır.

'İnsan' orta terimi, 'canlı' ile 'düşünen' terimleri arasında bir illiyet bağı kuruyor. Ontolojik sahadaki malûlün illetten zorunlu olarak çıkması tasavvurundan hareketle akıl, kıyasta da meydana gelen illiyet aktından sonucun zorunlu olarak çıktığını düşünür. Buna göre yukarıdaki kıyasın 'bütün düşünenler canlıdır' dışında sonuç verme olanağı yoktur. Başka bir sonuç, Aristotelesçi rasyonalizm açısından, akıl ilkelerinin

³⁰ İbn Rüşd, *Telhîs-ü Kitabi'l-Anâlîtika'l-Evvel*, s. 173.

³¹ A.e., s. 172.

ihlali anlamına gelir. Dolayısıyla kıyas şekillerinin doğallığı savı, işte bu düşünceye dayandırılır. Kaldı ki ontolojik alanda illet ile malûlün arasını ayırarak ileri süreceğimiz bir savı kanıtlanma imkanımız yoktur. Çünkü kanıtlamanın kendisi zaten illiyet bağıyla sağlanıyordu. İlliyeti tamamen reddetmiş olsaydık, kurguladığımız kıyasın öncüllerinden ilerleyerek sonucunu zorunlu olarak elde edemezdik³². Dolayısıyla yukarıdaki kıyas bağlamında, bütün düşünenlerin canlı olup olamayacağı konusunda net bir tavır takınmaz ya agnostisizme ya da septisizme kayardık. İşte metafizikte ele alınan illiyetin doğal aktı mantıkta ele alınan kıyasın birinci şekliyle aynı edime sahiptir. Bir başka ifadeyle, öncelikle birinci, sonra da ikinci ve üçüncü şekillerin ontolojik tekabülîyeti illiyet prensibidir. Dolayısıyla şekillerin rasyonel çıkarımlardaki doğallığı da yine Aris-totelesçi realizme raci oluyor.

Kıyasla ilgili bir ikinci nokta, orta terimin mahiyeti ve kaplamı konusudur. Çünkü bütün yüklem, öznelere mahiyetini ya zafî olarak kuran tümellerdir* ya da mahiyetten ayrıklı ilave arazsal tümellerdir³³. Orta terimin zafî ve arazsal yüklemelerini ve aynı şekilde öncüllerdeki kavramların işlemlerini ve kaplamalarını bilemezsek kıyasın sonucunun doğru olma şansı olasılıklara kalır.

Bu incelemeleri hatırdı tutarak, mantıkçıların dördüncü şeklin meşruiyetine yönelik tutumları üzerinde durmak istiyoruz.

Galen'in dördüncü şekli reddetmesine bağılı olarak en azından zamanında dördüncü şeklin tartışıldığını çıkarsamamız dışında, elimizde erken Ortaçağ düşüncesinden önce dördüncü şeklin ele alındığına ve meşruiyet sağlandığına dair veri yoktur. İbnü's-Salah,

³² Gazali filozofları eleştirirken, ilahiyat felsefesindeki tezleri açısından illet ve malûlün arasını hem zafî hem de zamansal olarak açmış, dolayısıyla illetin zorunlu atkını ortadan kaldırmıştı. Ancak aynı tür uygulamaya kıyasta yer vermediği için filozofları eleştirebilme imkanına sahip olmuştu. Eğer aynı uygulamayı kıyasa da tatbik etmiş olsaydı, öncüllerden zorunlu sonuçlar elde edilemeyeceği için burhani kanıtlamanın da imkanı ortadan kalkacak, ya septisizm ya da nihilizm batağına saplanacağı için filozofların ne lehinde ne de aleyhinde zorunlu sonuçlara varamayacaktı. Kendisi bunun farkında mıydı? Tehafüt'ün üçüncü mukaddimesine göre evet. Nitekim onun felsefe eleştirilerinin hemen sonrasına rast gelen kuşkuculuk dönemi bir tesadüf değil, geç kalan yaşamsal bir itiraftır. "Tanrı'nın inayeti ile kuşkuculuktan kurtulma" metaforu ise, mantık açısından bakıldığında, öncüllerle sonuç arasındaki gerekliliğin (telazum) mekanist-determinist olarak düşünölen paradigmadan alınarak Tanrı (fail-i muhtar) iradesine iadeden başka bir şey değildir. Buna karşın her iki halde de gereklilik baki kalmaktadır. Yine İskoç filozof Hume da illiyet prensibini ontolojik olarak reddederek onun bir zihin alışkanlığı olduğunu söyleyecek ama sırf bu çıkarımını -işsel bile olsa- illiyet prensibine göre zorunlu sonuç veren rasyonel kanıtlamalardan elde edecektir. (An Enquiry concerning Human Understanding, U.S.A. 1957, Section VII "of The Idea of Necessary Connection" s. 59 vd.)

* Burada İbn Sina'nın belirttiğı kurucu arazsal yüklem, göz ardı ediyoruz.

³³ Peripatetik Okul, mahiyeti belirlemek üzere özsel yüklem, kullanmış ve doğru tasavvurî bilgede tanımlı [hadd] yegane bilgi türü olarak görmüştür. Betim [resm] ise cevherin gelip geçici, anız bilgisini verdiği, dolayısıyla mahiyetini saptayamadığı için doğru bilgi olarak görölmemiştir. Bu anlayış, Kant'la birlikte tam tersine çevriliyor. Ona göre, eğer biz şeyleri -tanıma denk düşün- analitik önerme ile bilmeye kalkarsak sonsuz özdeşliklerden başka bir şey elde edemeyiz. Örneğin 'insan düşünendir' önermesi bize, özne ve yüklem özdeş olduğu için hiçbir bilgi vermez. Bilgimizin çoğalması, işte bu özdeşliği kırarak, örneğin 'insan oturandır' gibi artı bilgiler sunan sentetik a priori önerme ile mümkündür. Bu ise betimden başkası değildir.

ilkın Kindî'nin, daha sonra da Farabî'nin dördüncü şekilden haberdar olduğunu, buna karşın onu reddettiklerini söylüyordu. İbn Sina ise Kıyas Kitabı'nda söz konusu şeklin tabii olmadığını söylemiş³⁴ ama onun geçersiz olduğu yönünde artı bir fikir belirtmemiştir.

İbnü's-Salah ise Galen'e atfedilen sözkonusu risaleyi iyileştirmek adına üzerinde düzenlemelere gittiğini belirtiyor. Bu da bize gösteriyor ki, İbnü's-Salah, dördüncü şeklin tesisinde önemli bir konumda bulunmaktadır. Risalede dördüncü şeklin meşruiyetini o kadar ileri derecede savunmaktadır ki, söz konusu şeklin sıralamada ikinci ve üçüncü şekillerden önce gelmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü orta terimin öncül-lerden birinde özne, diğerinde yüklem olduğu durumu bir cins olarak kabul edilirse birinci ve dördüncü şekil aynı zatı yüklemi paylaşan iki tür olacaktır³⁵.

İkinci olarak, birinci şekil dört, ikinci ve üçüncü şekil iki, dördüncü şekil de üç mahsüratı³⁶ (tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz) sonuç olarak vermektedir. Mademki üçünü sonuç olarak veriyor, o halde ikinci sırada yer almalıdır³⁷.

Üçüncü olarak, İbnü's-Salah, ikinci ve üçüncü şeklin aksine, dördüncü şeklin birinciye ircası için iki kez döndürülmesi, bu nedenle dördüncü sırada bulunması gerektiği itirazına karşın ikinci ve üçüncü şekildeki bir takım modların yine iki kez döndürüldüğünü, dolayısıyla aynı itirazın onlar için de geçerli olduğunu söylemektedir³⁸. Yine ikinci ve üçüncü şekil, birinciye irca ile değil, hulf ile ispatlanmaktadır. Oysa dördüncü şeklin içerisinde hulf ile ispatlanacak bir mod yoktur. Hulf ile ispatlamak, döndürme ile ispatlamaya nazaran doğallığa daha çok aykırıdır³⁹. Gerçi sonradan İbn Rüşd, Fahreddin Razi ve ardılları ile birlikte dördüncü şekil hulf yoluyla da ispatlanacaktır.

Dördüncü olarak, şekillerdeki mod sayısına göre bir sıralama söz konusuysa, dördüncü modun daha öne alınması gerekmektedir⁴⁰.

İbnü's-Salah, bütün bu incelemelere karşın, dördüncü şeklin birinciye göre doğallıktan daha uzak olduğunu ve birinci şekle göre ispatlanması gerektiğini ifade etmekte, ancak meşruiyeti açısından, dördüncü şeklin bağımsız bir şekil olmayı fazlasıyla hak ettiği kanaatini taşımaktadır⁴¹. Buradan anlaşılıyor ki, dördüncü şekil, İbnü's-Salah'ın risaleyi düzenlemesinden önce de yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Nitekim risalede, dördüncü şeklin modlarını sayıca beşin üzerine çıkaran papaz Dinha'ya yönelik itirazlar bunun açık örneğidir.

³⁴ İbn Sina, Şifa, Kıyas, s. 107.

³⁵ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 51.

³⁶ Mahsürat, niceliği belirli olan önergelerdir ve dört tanedir. Bunlar, tümel ve tikel önergelerin niteliklerine göre düşünüldüğünde, tümel olumlu veya olumsuz; tikel olumlu veya olumsuzdur.

³⁷ A.g.m., s. 51.

³⁸ A.g.m., s. 52.

³⁹ A.y.

⁴⁰ A.g.m., s. 50.

⁴¹ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 50-52.

İbn Rüşd, dördüncü şeklin nizamî olduğunu ama doğal düşünüş yoluyla öğrenilemeyeceği için doğal bir şekil olmadığını söylemektedir⁴².

Fahreddin Razi'nin konu hakkındaki söylemleri, düşünce çizgisindeki fevriliğe paralel olarak ilerler. İlk 1180 yılında yazdığı Şerhu'l-İşarat'ta, diziliş bakımından birinci şekle zıt olmasından dolayı dördüncü şeklin doğallıktan uzak olduğunu ileri sürer⁴³. Şerhu'l-İşarat'tan sonra yazdığını düşündüğümüz Risale fi'l-Mantık'ta⁴⁴, dördüncü şeklin meşruiyetini savunur. Çünkü dördüncü şekil, kendileri de birinciye irca edilebilen ikinci ve üçüncü şekillerden birisine irca edilmeksizin de mahiyeti bakımından bir tikel sonuç (birinci mod) verebiliyor. Fahreddin Razi de dördüncü şeklin, diğer şekillere irca etmeye gerek duyulmayan bir şekil olabilmesi için en azından bu tikel sonucun yeterli olduğunu düşünüyor. Ona göre mütekaddimün, üçlü geleneğe uymak adına, bu sonucu görmezden gelerek dördüncüyü reddediyor⁴⁵. Bu eserinden sonra kaleme aldığı Mulahhas (1180 veya 1184) ve Ayatü'l-Beyyinat isimli eserlerinin mantık bölümünde, Razi'nin dördüncü şekil için artık meşruiyet arayışı yoktur. Konu, diğer üç şekil gibi mantığın sıradan konusu olup çıkmıştır. Ayatü'l-Beyyinat şarihi Ebu'l-Hadîd el-Medâinî, dördüncü şekli "zihne uzak olmasından ve ondan sonuç çıkarmadaki zorluktan dolayı" dönemin mantıkçılarının tartıştıklarını ve sonrasında eserlerine onu aldıklarını kaydediyor⁴⁶. Yine Razi, ömrünün son yıllarında yazdığı ileri sürülen Uyûnü'l-Hikme serhinde dördüncü şekilden hiçbir surette söz etmemiştir.

Ebherî, İsağüci'de dördüncü şeklin insan yapısına aykırı olduğunu⁴⁷; Hidaye'de zihnin o şeklin kıyasını kavramakta zorlandığı için daha geniş bir eserde ayrıntılı olarak ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir⁴⁸. Daha hacimli bir eseri olan Keşfü'l-Hakâik'te ise dördüncü şekle ait herhangi bir şerh düşmeden onu sıradan bir konu olarak ele almaktadır.

Ürmevi, Beyanü'l-Hakk ve Metaliu'l-Envar'da; Kazvini, Şemsiyye ve el-Mantıkü'l-Kebir'de; Kutbüddin Razi, Muhakemat, Levami ve Şerhu'ş-Şemsiyye'de dördüncü şekli kullanmayı sürdürmüşlerdir. K. Razi, Muhakemat'ta dördüncü şekille ilgili güçlüğü şu şekilde tespit ediyor:

⁴² İbn Rüşd, Telhîs-ü Kitabi'l-Anâlûtika'l-Evvel, s. 152, 172-173.

⁴³ Fahrettin Razi, Şerhu'l-İşarat, Carullah Efendi, kayıt no: 1303. vr. 76b.

⁴⁴ Bu eserin ülkemizdeki tek nüshası Laleli kütüphanesindedir ve tek nüshadır. Bu eser, Mulahhas'ın mantık bölümünün bir taslağı gibidir. Eğer bir başka yazar Mulahhas'ın özetinin çıkartıp onu Razi'ye atfetmemiş ise eser kesinlikle Razi'ye aittir ve Şerhu'l-İşarat ile Mulahhas arasında yer alır. Çünkü Şerhu'l-İşarat'ta ele almadığı kimi konuları Risale-i fi'l-Mantık'ta kabaca ele almış, çoğu kere aynı cümle ve paragrafları olduğu gibi Mulahhas'a koymuştur. Kaplan, Şerhu'l-İşarat'ın 1180 yılında, Mulahhas'ın da 1180 veya 1184 yılında bitmiş olabileceğini ileri sürüyor. "Hayri Kaplan, Fahreddin Razi Düşüncesinde Ruh ve Ahlak, (basılmamış doktora tezi, A.Ü.S.B.E. Ankara 2001) s. 354." Öyleyse bu eser, 1180 ile 1184 yılları arasında yazılmıştır. Eserle ilgili daha geniş bir araştırma şu an yapılmakta ve bir makale haline getirilmektedir.

⁴⁵ Fahreddin Razi, Risale fi'l-Mantık, Laleli 3774, vr. 52a.

⁴⁶ Ebu'l-Hadîd el-Medâinî, Şerhu Ayatü'l-Beyyinat, Tah: Dr. Muhtar Celbî, Beyrut 1996, s. 229.

⁴⁷ Ebherî, İsağüci, tah ve çev: Hüseyin Saroğlu, İst.1998, s. 77.

⁴⁸ Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, tah: Abdullah Yormaz, (M.Ü.S.B.E. İst. 2003, basılmamış yük. lis. tezi) s. 100.

"[Dördüncü şekil] onlara iki yönden zor geldi: Birincisi, doğallıktan uzak olmasıdır. Çünkü doğal diziliş, birinci şekildir. Zira zihin (birinci şekilde), sonucun öznesinden orta terime, ondan da yükleme intikal eder⁴⁹. Dördüncü şekil buna, her iki yerde ve kıyasın iki tarafındaki orta (terimde) aykırıdır. Dolayısıyla zihin orta terimden küçük terime intikal eder ve durur. Sonra büyük terimden orta terime intikal eder, alıta ve sonuç vermede şaşırır, tereddüde düşer. İkincisi ise, iki öncülün döndürülmeye muhtaç olmasından dolayı artı külfete şamil olmasıdır."⁵⁰

Molla Fenari Şerh-ü İsağuci'de, Muhammed Fevzi el-Edirnevi, Şerh-u Hulasatü'l-Mizan'da ve Mahmud b. Hasan el-Bursevi de Muğni't-Tullab'ta dördüncü şeklin doğallıktan uzak olduğunu, çünkü her iki öncülde de doğal dizilişe sahip olan birinci şeklin tam tersi olduğunu söylemelerine karşın onun meşruiyetini kabul ediyorlar⁵¹.

Burada saymadığımız diğer ondokuzuncu yüzyıl İslam mantıkçıları, tıpkı erken dönem mantıkçıları gibi diğer şekilleri birinci şekle irca etmeye çalışmışlarsa da⁵² dördüncü şekil günümüze kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Nitekim Muhammed Rıza el-Muzaffer, orta terimin öncüllerdeki doğal dizilişine bakarak dördüncü şeklin aykırı olduğunu, aykırı olduğu için doğallıktan uzak olduğunu, doğal olmadığı için de zor anlaşıldığını, bu nedenle bir gurup mantıkçının onu terk ederek üç şekille yetindiğini söylüyor⁵³.

Batı mantıkçıları ise geç Ortaçağda öğrenip de reddettikleri dördüncü şekli aydınlanmada tekrar tetkik etmişlerdir. Ancak ondokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren Theophrastus'a uyarak birinci şeklin dolaylı modları olarak kabul edip dördüncü şekli kullanmayı bırakmışlardır. Nitekim geç ondokuzuncu yüzyıl mantıkçılarından Frierich Uebeweg, System of Logic'te (1871) dördüncü şekli sıradan bir konu olarak ele alır⁵⁴. George Stock, Deductive Logic'te (1888) onun nizami olduğunu kabul etmekle birlikte derece bakımından değersiz olduğunu söylüyor⁵⁵. W.R. Royce Gibson ise yirminci yüzyılın başında kaleme aldığı Problem of Logic'te (1908) dördüncü şeklin yapısal bütünlüğünün, onu reddeden mantıkçıları zorda bıraktığını düşünüyor. Ona göre söz konusu şekil geçerli bir akilyürütmedir. Bu nedenle çağdaşları onu kıyas dışında bırakmamışlar, birinci şekle irca etmişler ve modlarını da Theophrastus gibi birinci şeklin

⁴⁹ İslam mantıkçıları, kıyastaki öncüllerin diziliminde küçük önermeyi, bir kural olarak, birinci öncül olarak tanzim ederlerdi. Bu nedenle K. Razi de "sonucun öznesinden orta terime" derken küçük önermeden söz etmektedir.

⁵⁰ Kutbüddin er-Razi, el-Muhakemat beyne'r-Razi ve't-Tüsi, Laleli no: 3398, vr: 40b

⁵¹ Molla Fenari, Şerh-i İsağuci, trz., s. 21; Muhammed Fevzi el-Edirnevi, Şerh-u Hulasatü'l-Mizan, trz., s. 122; Mahmud b. Hasan el-Bursevi, Muğni't-Tullab, İst. 1320, s. 43.

⁵² Örneğin Mustafa Kamil Mar'aşı'nın Usül-ü Akyise isimli küçük risalesinin 'Reddü'l-Eşkal' bölümü, kıyasların birinciye ircasına ayrılmıştır. (Usül-ü Akyise, İst. 1307).

⁵³ Muhammed Rıza el-Muzaffer, el-Mantuk, Beyrut 1980, s. 230.

⁵⁴ Frierich Uebeweg, System of Logic - History of Logical Doctrines, trans. from German by Thomas M. Lindsay, London 1871, s. 427-429.

⁵⁵ George Stock, Deductive Logic, Oxford 1888, s. 565.

dolaylı modları yapmışlardır⁵⁶. Öner'in Tricot'tan naklettiğine göre kimi yirminci yüzyıl mantıkçıları dördüncü şekli terk etmişlerdir.

4. İslam Mantık Düşüncesinde Dördüncü Şekil

Orta terimin kıyastaki yerleşim düzeni açısından birinci şeklin tam tersi olduğunu söylemiştik. Buna göre orta terim büyük öncülün yüklemi, küçük öncülün de öznesi olur:

B O

O K

K B

Böyle bir sıra-düzeni bütün mantıkçıların mutabık olduğu doğallık sorununu ortaya çıkarıyor. Çünkü akılyürütmede doğal diziliş, birinci şekli ortaya koymaktadır. İbn Rüşd'ün örneği, birinci ve dördüncü şeklin sıra düzeni arasındaki farkı oldukça çarpıcı açıklıyor:

"Örneğin 'E' 'C'de midir? diye sorduğumuzda deriz ki: [Evet] 'E', 'C'dedir, çünkü 'E', 'B'dedir, 'B' de 'C'dedir. İşte bu kıyas, insanların konuşmalarında sıkça kullandığı doğal bir kıyastır ve birinci şekildir. (...)

Ama 'E', 'C'dedir, çünkü 'C', 'B'dedir, 'B' de 'E'dedir, dersek, bu, tabii olarak akledilecek bir kıyas değildir. Çünkü 'C', 'E'de olduğu halde, ondan çıkan, beklenilmeyen bir sonuçtur. İşte bu "E', 'C'dedir, çünkü 'E', 'B'dedir ve 'B' de 'C'dedir" diyenin durumuyla aynıdır:

Düşünce, doğal olarak böyle bir şey üretemez. Buradan hareketle Galen'in [Câlnûs] zikrettiği dördüncü şeklin, düşüncenin doğal olarak çıktığı bir şekil olmayacağı açıklanabilir. Şöyle ki:

"E, C'de midir?" diye sorduğumuzda 'E' 'C'dedir çünkü 'B', 'E'dedir. 'C' de 'B'dedir, deriz. Dolayısıyla iki durum ortasında kalırız: Ya bu kıyastan çıkan sonucu dikkate alır ve 'E'nin 'C'de olduğu halde o matlubu tamamen reddederiz. Oysa bu, bizim sorduğumuzun aksinedir. Ya da bu kıyası getirdiğimiz anda -kendisindeki özne özne iken, yüklem de yüklem iken- sonuç [matlub], sorduğumuzda nasılsa öylece zihinlerimizde kalır."⁵⁷

İbn Rüşd'ün kaygılarını aşağıya örnekleriyle çıkardığımız modlarda incelemeye çalıştık. Ama bu konudan önce dördüncü şeklin şartlarını kısaca ele almamız gerekiyor.

İbnü's-Salah, öncelikle bütün şekillerin ortaklaştığı şartlardan başlayarak (1) iki olumsuz öncülden (2) iki tikel öncülden bir kıyasın oluşmayacağını ve (3) küçük önerme olumsuz, büyük önerme de tikel olduğunda kıyasın sonuç vermeyeceğini söylüyor. Burada dördüncü şeklin ayrıldığı özel şartlarını ise iki başlık altında ele alıyor:

1- İster büyük önerme isterse küçük önerme olsun öncüllerden birisi olumlu olmalı.

⁵⁶ W.R. Royce Gibson, Problem of Logic, London 1908, s. 236.

⁵⁷ İbn Rüşd, Telhîs-ü Kitabi'l-Anâfütika'l-Evvel, s. 171-172.

2- İki öncülden en az birisi tümel olmalı⁵⁸.

F. Razi, Ebheri, Kazvini, K. Razi ve Siyalkuti bu şartları olduğu gibi kabul etmektedir⁵⁹. Öner ise yukarıdaki mantıkçıların saptadıkları ama çoğu kere temel şartların içerisine dahil etmedikleri şartları da ele alarak daha sarıh bir çerçevede inceliyor:

1- Büyük önerme olumlu olursa küçük önerme de tümel olmalıdır.

2- Küçük önerme olumlu olursa sonuç daima tikel olur.

3- Olumsuz modlarda büyük önerme tümel olmalıdır⁶⁰.

Demek ki, dördüncü şekilden söz ederken, temel şartımız, orta terimin büyük önermede yüklem, küçük önermede özne olmasıdır. İkinci olarak bütün şekiller için genel şartlar ve nihayet dördüncü şekil için yukarıdaki özel şartlar geliyor.

Dördüncü şeklin, diğer şekillerde olduğu gibi, toplamda onaltı modu bulunuyor ama İbnü's-Salah'a göre bunların sadece beşi sonuç veriyor. Bununla birlikte risalede papaz Dinha, beş mod dışında sonuç verdiğini iddia ettiği diğer modlar da bulunmaktadır. Nitekim aynı savı Ürmevi de ileri sürmüştü ancak artı modları diğer şekillere irca etmişti. Daha sonraları Kazvini, Kutbüddin Razi ve Taftazani gibi bir gurup mantıkçı, bu artı modları da bağımsız modlar olarak ilan edecek ve dördüncü şeklin sonuç veren sekiz modu olduğunu ileri süreceklerdir. Şimdi konuya İbnü's-Salah'ın mahsürat-ı erbaa ile incelediği onaltı mod üzerinden devam edelim:

1- *İki tümel olumlu öncülden oluşur ve tikel olumlu sonuç verir.*

Dördüncü şeklin birinci modudur. Şu şekilde formüle edilir:

Bütün B O

Bütün O K

Bazı K B

İkinci ve üçüncü şekilde olduğu gibi, dördüncü şekil de birinci şekle irca edilerek doğruluğu test edilmekte, böyle bir doğrulama da o modun delili olarak sunulmaktadır. İbnü's-Salah'a göre yukarıdaki modun delili, ilkin öncüllerin düzenin değiştirmek ve çıkan sonucu döndürmektir. Buna göre şu şekilde bir kıyas ortaya çıkar:

Bütün O K

Bütün B O

Bütün B K

Bu kıyas, birinci şeklin birinci modudur. Tümel olumlunun düz döndürülmesi tikel olumluyu verir. Bu nedenle sonuç, 'Bazı K B' olur. İbnü's-Salah örnek olarak şu kıyası verir:

Bütün insanlar düşünenidir.

Bütün düşünenler hayvandır.

⁵⁸ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 49.

⁵⁹ F. Razi, *Ayatü'l-Beyyinat*, s. 228; Ebheri, *Keşfü'l-Hakaik*, s. 132-133; Kazvini, *el-Mantukü'l-Kebir* vr. 161a-b; Şemsiyye, s. 24; K. Razi, *Şerhu's-Şemsiyye*, s. 107; Levami, s. 264; Siyalkuti, *Siyalkuti ala't-Tasdikat*, Ist. 1320, s. 134.

⁶⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 118.

Bazı hayvanlar düşünendir⁶¹

Fahreddin Razi, bu modu dördüncü şekli tesis etmede en büyük delil olarak görüyor⁶². Çünkü bu delil, hem mantık açısından hem verdiği sonuç açısından son derece isabetli ve doğrudur. Yine de böyle bir değerlendirme, bizim onu birinci şeklin dolaylı modlarına dahil etmemize engel değildir.

İbn Rüşd dördüncü şekli her ne kadar kabul etmese de, F. Razi, Kazvini ve Bursevi ile beraber bu modun bundan başka iki delilinin daha olduğunu haber veriyor: (a) Onun büyük öncülü döndürülerek üçüncü şeklin dördüncü moduna irca edilir. (b) Bu sonucun yanlış olmasına göre hulf tekniği uygulanır. Şöyle ki: Eğer üçüncü şekle irca edilen kıyasın sonucu yanlış olursa, sonucun çelişği büyük önerme olarak alınır ve irca edilen kıyasın küçük önermesi olduğu gibi muhafaza edilir⁶³.

2- İki tümel olumsuz öncülden oluşmaktadır. Ancak iki olumsuz öncülden oluşan kıyas sonuç vermez.

3- Tümel olumlu büyük önerme ile tümel olumsuz küçük önermeden oluşan kıyas, tümel olumsuz sonuç verir.

Bu mod, İbnü's-Salah dışındaki diğer mantıkçılarda dördüncü şeklin ikinci modu olarak kabul edilir. Şu şekildedir:

Bütün B O

Hiçbir O K değildir.

Hiçbir K B değildir.

İbnü's-Salah, bu modu, birinci şeklin ikinci moduyla delillendirir. Buna göre, öncüllerin yerini değiştirirsek şöyle bir diziliş ortaya çıkar:

Hiçbir O K değildir

Bütün B O

Hiçbir B K değildir.

İşte bu, birinci şeklin ikinci modudur. Sonucu döndürdüğümüz zaman, kendisini incelediğimiz mod ortaya çıkar: "Hiçbir K B değildir"

İbnü's-Salah şu örneği veriyor:

Hiçbir hayvan taş değildir

Her insan hayvandır

Hiçbir taş insan değildir⁶⁴

Fahreddin Razi, bu modun birinci şekle ircası konusunda İbnü's-Salah ve Bursevi'yle⁶⁵, ikinci şekle ircası konusunda Ebheri ve Kazvini'yle mutabıktır⁶⁶. Bunlara

⁶¹ İbnü's-Salah, a.g.m. s. 58.

⁶² Fahreddin Razi, Risale-i fi'l-Mantık, vr. 55a.

⁶³ İbn Rüşd, Telhîs-ü Kitabi'l-Anâlûtika'l-Evvel, s. 173.; F. Razi, Mulahasas, vr. 53b; Ayatü'l-Beyyinat, s. 234; Kazvini, el-Mantku'l-Kebir, III. Ahmet no: 3401, vr. 161a; İbn Ali el-Bursevi, Mizanü'l-Intizam, İst. 1305, s. 256.

⁶⁴ İbnü's-Salah, a.g.m. s. 60.

⁶⁵ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 59; F. Razi, Mulahasas, vr. 53b; Bursevi, Mizan, s. 257.

ilave olarak Kazvini, el-Medaini ve Bursevi ile birlikte onun hulf yoluyla delillendirilebileceğini ileri sürüyor⁶⁷.

4- *Tümel olumsuz büyük önerme ile tümel olumlu küçük önermeden oluşarak tikel olumsuz sonuç verir.*

İbnü's-Salah'ın üçüncü olarak belirlediği bu mod, diğer mantıkçılara göre dördüncü moddur. Şu şekildedir:

Hiçbir B O değildir

Bütün O K

Bütün K B değildir [ya da Bazı K B değildir]

İbnü's-Salah'ın çıkardığı sonuç aslında tümel olumsuz olmaktan öte kısmi olumsuzlama, yani tikel olumsuzlama olduğundan "Bazı K B" çıkarımıyla eş değerdir. O, bu modu birinci şeklin ikinci moduna irca ederken nedenini de izah etmektedir: Her iki öncülü düz döndürsek şöyle olur:

Hiçbir O B değildir. (Tümel olumsuzların nicelemeleri olduğu gibi kalır)

Bazı K O

Bütün K B değildir⁶⁸.

İbnü's-Salah'ın örneklemesi şöyledir:

Hiçbir at insan değildir

Bütün insanlar hayvandır

Her (yani bazı) hayvan insan değildir⁶⁹.

İbnü's-Salah'ın bu çıkarımına Razi bütün eserlerinde, Ürmevi de Beyan'da katılmaktadır⁷⁰. Ancak Ebheri'nin Keşf'te, Ürmevi'nin Metali'de, Kazvini'nin Risale-i fi'l-Mantık'ta, K. Razi'nin Şemsiyye şerhinde ve Bursevi'nin Mizan'da düşündüğü gibi sonucu tikel olumsuz olarak isimlendirmekle -sadece isimlendirmede- İbnü's-Salah ve Razi'den ayrılmaktadırlar⁷¹.

Bu modun, tıpkı yukarıdakiler gibi birinci şekle döndürülebileceği konusunda bütün mantıkçılar mutabıktır. Buna ilave olarak F. Razi, Ebheri ve Kazvini küçük önermeyi döndürerek ikinci şekle; büyük önermeyi döndürerek de üçüncü şekle irca ediyor. Buna ilave olarak yine F. Razi, Ürmevi, Kazvini ve Bursevi bu modun hulf yoluyla da delillendirilebileceğini ileri sürmektedirler⁷².

⁶⁶ F. Razi, a.e., vr. 53b; Risale-i fi'l-Mantık, vr. 53b; Ebheri, Keşfü'l-Hakaik, s. 135; Kazvini, el-Mantukü'l-Kebir, vr. 162a.

⁶⁷ A.y.; Kazvini, a.e., vr. 162a; el-Medaini, Şerh-u Ayatü'l-Beyyinat, s. 236; Bursevi, Mizan, s. 257.

⁶⁸ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 60.

⁶⁹ A.y.

⁷⁰ Fahreddin Razi, Mulahasas, vr. 54a. Risale fi'l-Mantık, 53a. Ayatü'l-Beyyinat, s. 237; Ürmevi, Beyanü'l-Hakk, Atf Efendi no: 1567, vr. 34b.

⁷¹ Ebheri, Keşfü'l-Hakaik, s. 135; Ürmevi, Metaliü'l-Envar, çev. H. Akkanat "Kadı Sıraceddin el-Ürmevi ve Metaliü'l-Envar (Tahkik-Çeviri- İnceleme), basılmamış doktora tezi A.Ü.S.B.E. Ankara 2006" cilt II 'çeviri', s. 80; Kazvini, a.e., vr. 162a; K. Razi, Şerh-ü Risaletü's-Şemsiyye, trz, s. 108.

⁷² F. Razi, Mulahasas, vr. 54a; Ayatü'l-Beyyinat, s. 237; Ürmevi, Metali, s. 81; Kazvini, a.e., vr. 162a; Bursevi, Mizan, s. 258-259.

5- İki tikel olumludan meydana gelmektedir. Ancak iki tikel öncülde oluşan kıyasın sonuç vermediği kabul edilir. Çünkü İbnü's-Salah'ın belirttiği gibi, hem tümel olumsuz hem de tümel olumluyu sonuç olarak verebilmektedir.

6- İki tikel olumsuzdan meydana gelmektedir, yine iki zıt sonuç verdiği için geçersizdir.

7- Tikel olumsuz büyük önerme ile tikel olumlu büyük önermeden meydana gelmektedir. Aynı anda iki zıt sonuç verebildiği için geçersiz olduğu kabul edilir.

8- Tikel olumlu büyük önerme büyük önerme ile tikel olumsuz küçük önermeden meydana geldiği için yukarıdakilerin hükmündedir.

9- Tikel olumlu büyük önerme ile tümel olumlu küçük önermeden oluşmaktadır. İbnü's-Salah mantığında, dördüncü şekil içerisinde dördüncü olan bu mod, diğer mantıklara göre ikinci moddur. Formülasyonu şu şekildedir:

Bazı B O

Bütün O K

Bazı K B

İbnü's-Salah, bu modu birinci şeklin üçüncü moduyla delillendirmektedir. Bunu ise iki öncülün yerlerini değiştirerek elde ederiz:

Bütün O B

Bazı K O

Bazı K B

İbnü's-Salah'ın örneği şu şekildedir:

Bazı düşünenler insandır

Bütün insanlar hayvandır

Bazı hayvanlar düşünendir⁷³.

F. Razi bu modun delillendirilmesi konusuna girmemiştir. Buna karşın el-Medaini, Kazvini, K. Razi ve Bursevi, birinci şekle ırcası konusunda İbnü's-Salah ile mutabıktır. Buna ilave olarak el-Medaini büyük önermeyi döndürmekle kıyasın üçüncü şeklin ikinci moduna ırca olunacağını; Ürnevi ve Kazvini ile birlikte hulf yolunun açık olduğunu kaydediyor⁷⁴.

10- Tikel olumsuz büyük önerme ile tümel olumsuz küçük önermeden meydana gelmektedir. Aynı anda iki sonucu birden verdiği için geçersiz sayılmaktadır.

11- Tikel olumsuz büyük önerme ile tümel olumlu küçük önermeden meydana gelmektedir. İbnü's-Salah, Aristo'nun I. Analitikleri'ni referans göstererek, iki çelişigi, yani hem tümel olumlu hem de tümel olumsuz sonuç verdiği için geçersiz olduğu görüşündedir. Bu iki sonucu, ünlü mantıkçının örnekleriyle inceleyelim:

a- Tümel olumluyu sonuç vermesi:

Bazı cisimler insan değildir

Bütün insanlar hayvandır

⁷³ İbnü's-Salah, a.g.m. s. 61.

⁷⁴ El-Medaini, Şerh-ü Ayat'l-Beyyinat, s. 235-236; Ürnevi, Metali, s. 81; Kazvini, a.e., vr. 162a.

Her hayvan cisimdir.

Bize göre bu kıyasın sonucu, kural açısından sorunludur. Öncüllerden birisi olumsuz olduğu için sonuç da kesin olarak olumsuz olmalıydı. İkinci olarak, sonucun tümel değil tikel olması gerekmektedir. Yani sonuç "Bazı hayvanlar cisim değildir" olmalıdır.

b- Tümel olumsuz sonuç vermesi:

Bazı/her taş hayvan değildir.

Bütün hayvanlar duyguludur

Bütün duygulular taş değildir.

İbnü's-Salah bu örnekte Aristo'ya uyduğunu söylüyor. Gerçekten Aristo bu modun sonuç vermeyeceğini açıkça belirtiyor:

"Olumlu ya da olumsuz olsun büyük önerme tümel, küçük önerme de tikel olumsuz olduğunda, (...) bir kıyas oluşmaz. Örneğin,

Bütün B A

Bazı C B değil ya da Hiçbir C B değil, olur. Çünkü büyük terim küçük terimin hem bir kısmına uyacaktır hem de hiçbirine (...)"⁷⁵

Bununla birlikte bu çıkarım, Ürmevi, Kazvini, Kutbüddin Razi ve Taftazani gibi sonraki dönem mantıkçılarının yedinci modunu oluşturmaktadır. Onlar, bizim yukarıda düzelttiğimiz ve doğrusunu yazdığımız sonucu kabul ediyorlar. Şu şekilde formüle edilir:

Bazı B O

Hiçbir O K değildir

Bazı K B değildir.

Onlar bu modu, büyük önermeyi döndürerek üçüncü şekle irca etmişlerdir⁷⁶. İşte bu mod, İslam mantıkçılarının oluşturdukları özgün modlardan birisidir. Oysa Öner'in naklettiğine göre Lachelier "ne dördüncü şekil ne de dördüncü prensip vardır. Yalnız birinci şekilden elde edilen modlar vardır. Bunlar da birinci şeklin öncüllerinin veya sonucunun döndürülmesi ile meydana gelir" demişti⁷⁷. Böyle bir yorum, Batı dünyasında son üç modun hala bilinmediği anlamına gelmektedir.

12- Tikel olumlu büyük önerme ile tümel olumsuz küçük önermeden meydana gelir.

İbnü's-Salah'a göre iki çelişği, yani hem tümel olumluyu hem de tümel olumsuzluğunu sonuç olarak verebildiği için bu mod geçersizdir.

Tümel olumlu sonuç vermesinin örneği:

Bazı büyüyenler insandır

Hiçbir insan at değildir.

Her at büyür.

⁷⁵ Aristoteles, Prior Analytics, 26b 5.

⁷⁶ Ürmevi, a.e, s. 81; Kazvini, Şemsiyye, s. 24; Kutbüddin Razi, Şerhü's-Şemsiyye, s. 108-109; Taftazani, Tehzibü'l-Mantık, tah: A. Es-Saidi, Kahire, s. 139;

⁷⁷ Öner, Klasik Mantık, s. 123.

İbnü's-Salah'ın kıyasının sonucu bize göre hatalıdır, çünkü öncüllerden birisinin olumsuz, diğerinin de tikel olmasından dolayı sonucun da olumsuz ve tikel olması gerekmektedir.

Tümel olumsuz sonuç vermesinin örneği:

Bazı hayvanlar insandır

Hiçbir insan taş değildir

Hiçbir taş hayvan değildir

Ancak onun belirttiğine göre Dinha, bu modun, yukarıdaki itirazımız bağlamında, sonuç verdiğini söylüyor:

Bazı B O

Hiçbir O K değil

Her K B değil = Bazı K B değil⁷⁸

İbnü's-Salah'ın bu kıyasta gördüğü yanlış, Theophrastus'un dolaylı modları belirlerken birinci şeklin dördüncü modu üzerinde herhangi bir oynama yapmamasındaki gerekçeye dayanır. Theophrastus ilk üç modu döndürerek altıncı yedinci ve sekizinci modları elde etmiş ve kesinlikle dördüncü mod üzerinde bir işlem yapmamıştı. İbnü's-Salah da yukarıdaki kıyasın öncüllerinin yerlerini bir biriyle değiştirdiğimiz zaman birinci şeklin dördüncü modunu elde edeceğimizden dolayı yukarıdaki kıyasın bu haliyle sonuç veremeyeceğini belirtmektedir. Elbette ortaya çıkan önerme, sonucun ters çevrilmesidir ama kesinlikle istenilen sonuç değildir, ki bu nedenle mantukçımız, Dinha'ya karşı çıkıyor⁷⁹. Buna ilave olarak bu modun sadece Dinha tarafından değil, eskiler tarafından da ileri sürüldüğünü belirtiyor. Onun 'eskiler'den kimleri kastettiğini bilemiyoruz ancak kendisinden sonra gelen müteahhirunun onu kabul ettiğini rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Bu mod Aristocu mantık açısından yanlış olduğuna göre nasıl oluyor da Ürmevi, Kazvini, Kutbüddin Razi ve Taftazani onun sonuç verdiğini düşünebiliyorlar? Gerçekten müteahhirun mantıkçılar bu modu, dördüncü şeklin sekizinci modu olarak belirliyorlar. Kazvini ve K. Razi, öncüllerin yerlerini değiştirip birinci şekle irca ettikten sonra sonucun döndürülmesi gerektiğini ileri sürüyorlar⁸⁰. Buna göre şöyle bir kıyas ortaya çıkar:

Hiçbir O K değil

Bazı B O

Bazı B K değil

Sonra da bu sonucu döndürüyoruz: 'Bazı K B değildir.' İşte bu, birinci şekilden delillendirilen dördüncü şeklin sekizinci modudur. Buna karşın sonuç, terimlerin işlem ve kaplamı açısından sorunlu olabilir. Bu takdirde Ürmevi'nin ve Taftazani'nin belirttiği gibi hulf tekniği uygulanabilir⁸¹. Yine de bu, İbnü's-Salah'ın itirazlarını ortadan kal-

⁷⁸ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 63.

⁷⁹ A.g.m., s. 64.

⁸⁰ Kazvini, Şemsiyye, s. 25; K. Razi, Şerhü's-Şemsiyye, s. 109.

⁸¹ Ürmevi, Metali, s. 81; Taftazani, Tehzib, s. 139.

dıran bir çözüm olamamaktadır. Nitekim Ürmevi, altıncı, yedinci ve sekizinci modlardan sözedip, onların üç şekle ircasını göstermesine rağmen dördüncü şeklin beş mod olduğunu kabul etmiştir. İslam mantıkçıları sorunu bu şekilde aşmaya çalışmışlardır ancak salt formel yapı içerisinde kalan bu son üç modun güçlükler barındırdığı itirafı, Şemsiyye şerhinde Kutbuddin Razi'den gelecektir⁸².

13- Tümel olumlu büyük önerme ile tikel olumlu küçük önermeden meydana gelmektedir. İki çelişigi, yani hem tümel olumluyu hem de tümel olumsuzu sonuç olarak verebildiği için İbnü's-Salah'a göre bu mod geçersizdir.

Tümel olumlu örneği şu şekildedir:

Bütün düşünenler hayvandır.

Bazı hayvanlar insandır

Bütün insanlar düşünenlerdir.⁸³

Tümel olumsuz örneği de şöyledir:

Bütün atlar hayvandır

Bazı hayvanlar insandır

Hiçbir insan at değildir.⁸⁴

Bunun yanısıra bizim tespitimize göre, bu mod, tikel olumlu da vermektedir:

Bütün yazıcılar insandır

Bazı insanlar gözlüklüdür

Bazı gözlüklüler yazıcıdır.

Bu mod, İslam mantıkçılarınca kabul görmemiştir. İbnü'-Salah'ın bildirdiğine göre, Dinha bu modun geçerli olduğunu düşünmektedir. O, birinci şekle irca etmek üzere iki öncülün yerlerini değiştirerek tikel sonuç elde etmiştir. Ancak İbnü's-Salah'ın da belirttiği gibi, böyle bir kıyas birinci şekilden bir kıyas olamaz. Çünkü birinci şekle irca etmek üzere önermelerin sıra düzenini değiştirdiğimiz zaman, tikel olumlu büyük önerme olmaktadır. Oysa birinci şeklin bir kuralına göre, büyük önerme tümel olmalıdır. Bu nedenle Dinha'nın delillendirmesi geçersiz kalmaktadır.

14- Tümel olumsuz büyük önerme ile tikel olumsuz küçük önermeden meydana gelmektedir. İki olumsuzdan oluştuğu ve iki çelişigi sonuç olarak verebildiği için geçersizdir.

15- Tümel olumlu büyük önerme ile tikel olumlu büyük önermeden oluşmaktadır. Sonuç olarak tikel olumsuzu verir.

Bu mod, bütün İslam mantıkçılarınca dördüncü şeklin beşinci modunu oluşturur. Şu şekilde formüle edilir:

Hiçbir B O değildir

Bazı O K

Bazı K B değildir

⁸² K. Razi, Şerhü's-Şemsiyye, s. 109.

⁸³ İbnü's-Salah, a.g.m., s. 64.

⁸⁴ A.g.m., s. 65.

İbnü's-Salah'ın bu modu örneklendirmesi şu şekildedir:

Hiçbir taş hayvan değildir.

Bazı hayvanlar beyazdır

Bazı beyaz (olan şeyler) taş değildir⁸⁵

Fahreddin Razi, Ebheri, Ürmevi, Kazvini, K. Razi ve Taftazani, dördüncü şeklin bu son modunun delillendirilmesini küçük önermeyi döndürerek ikinci şeklin üçüncü moduna, büyük önermeyi döndürerek de üçüncü şeklin beşinci moduna irca yoluyla elde etmişlerdir⁸⁶. Ürmevi, Taftazani ve Bursevi ayrıca hulf yoluyla da olabileceğini söylemişlerdir.

16- Tümel olumlu büyük önerme ile tikel olumsuz küçük önermeden meydana gelmektedir. İki çelişigi, yani hem tümel olumluyu hem de tümel olumsuzu sonuç olarak verebildiği için İbnü's-Salah açısından muteber değildir. Onun tümel olumluya verdiği örnek şöyledir:

Bütün düşünenler hayvandır

Her hayvan insan değildir (Bazı hayvanlar insan değildir)

Bütün insanlar düşündür

İbnü's-Salah'ın bu kıyasında sorun bulunmaktadır. Çünkü o, ikinci öncülü tümel olumsuz olarak telakki ettiği için sonucun da tümel olarak ortaya çıkacağını düşüncüyor. Oysa bu haliyle bile sonucun tikel olması gerekir. Çünkü 'bütün düşünenler insandır' önermesindeki terimlerde tam girişimlilik, 'her hayvan insan değildir' önermesindeki terimlerde ayrıklık değil eksik girişimlilik vardır. Bu nedenle sonuçta öncelikle olumsuzluk, ikinci olarak eksik girişimlilik bulunması gerekiyor. Buradaki asıl sorun, orta terim gibi büyük ve küçük terim de birbirine eşit olarak alınmıştır. Bu nedenle terimler değiştirildiği zaman daha farklı bir sonuç elde edebiliriz:

Bütün düşünenler insandır

Bazı insanlar beyaz değildir

Bazı beyazlar düşünen değildir

Kazvini, Kutbüddin Razi ve Taftazani de bu moda itibar etmiş, dolayısıyla onu dördüncü şeklin altıncı modu olarak tanzim etmişlerdir. Bursevi bu modun birinci şekle ircasının olmadığını söylüyor⁸⁷. Dört düşünür bu modu küçük önermeyi döndürerek ikinci şekle irca etme yoluyla delillendirmişlerdir⁸⁸.

İbnü's-Salah'ın tümel olumsuz sonucu veren kıyası da şudur:

Bütün atlar hayvandır

Her hayvan insan değildir

⁸⁵ A.g.m., s. 65-66.

⁸⁶ F. Razi, Ayatü'l-Beyyinat, s. 239; Mulahhas, vr.54b; Ebheri, Keşfü'l-Hakaik, s. 135; Ürmevi, Beyan, vr. 134b; Kazvini, el-Mantkü'l-Kebir, vr. 162a; Şemsiyye, s. 25; K. Razi, Şerhü'ş-Şemsiyye, s. 108; Levami s. 266; Taftazani, Tehzib, s. 138-139.

⁸⁷ Bursevi, Mizan, s. 260.

⁸⁸ Kazvini, Şemsiyye, s. 25; K. Razi, Şerhu'ş-Şemsiyye, s. 108; Taftazani, Tehzib, 138-139.

Hiçbir insan at değildir.

İbnü's-Salah bu kıyasında küçük önermeyi, lafzen tikel ama mana bakımından tümel olumsuz, yani tam ayrık olarak düşünmüştür. Dolayısıyla sonuç da tümel olmuştur. Ama bu modun kuralında küçük önermenin tikel olması gerekiyordu. Nitekim sonra gelen mantıkçılar, yukarıda gördüğümüz gibi, bu modu geçerli kabul etmişlerdir.

5. Sonuç

Galen'in dördüncü şekli tesis ettiği düşüncesi, çeviri dönemi mantıkçıları ve mütercimlerinden kaynaklanan bir hatadır ve İbn Rüşd vasıtasıyla olduğu gibi Batıya geçmiştir. Nitekim böyle bir aidiyat düşüncesi, bizzat Galen'in -şu an bulunmayan- mantık eserlerini görenler tarafından yalanlanmaktadır. Yine onun Fahreddin Razi ve Ebheri ile İslam düşüncesine girdiği görüşü kısmen doğrudur. Çünkü İbnü's-Salah'ın verilerine göre dördüncü şeklin varlığı İslam düşüncesinde Kindi zamanına kadar gitmektedir. Ama onun İslam düşüncesinde bir gelenek olarak ortaya çıkmasında İbnü's-Salah'ın hakkını teslim ederek ilk sıralara koymamız gerekiyor. Öyle ki, kendisi dördüncü şekille ilgili olarak zamanında Galen'e ait olduğu düşünülen eseri düzelterek yanlışlardan arındırdığını ileri sürmektedir. O halde dördüncü şeklin ortaya çıkışında olmasa bile onun şekillenişinde İslam mantıkçısının büyük payı olduğunu düşünüyoruz.

Dördüncü şeklin meşruiyetinin sağlanmasından sonra İslam düşünürleri, daha önce ortaya konulan ve konulmayan bütün modların üzerinde oldukça ayrıntılı olarak çalıştığını görüyoruz. Bu nedenle Theophrastus'un dolaylı modlarının dışında, Dinha ile birlikte ve ondan ayrı olarak özgün modlar geliştirmişlerdir. Öyle görünüyor ki, dördüncü şeklin beş modunu Theophrastus'a iade eden Batı düşüncesi bu son üç moddan (altıncı, yedinci ve sekizinci modlardan) bîhaberdir. Çünkü mantık tarihi üzerine yazılan eserlerde genel olarak İbn Sina ve İbn Rüşd dışında başka mantıkçılara yer verilmemektedir. Oysa araştırmamızda ima edildiği gibi, klasik mantık altın çağını geç Ortaçağ İslam düşüncesinde yaşamıştır.

ÖZET

Felsefe çevrelerinde, dördüncü şeklin Galene ait olduğu yönünde çok yaygın bir gelenek oluşmuştur. Araştırmamızda ilkin bu geleneği sorguladık ve tarihi verilerden hareketle onun yanlışlığı üzerinde durduk. İkinci olarak, mantıkçıların görüşlerini göz önüne alarak dördüncü şeklin nasıl bir çıkarım olduğunu saptamaya çalıştık. Son olarak İslam düşüncesinde nasıl ortaya çıktığını ve İslam mantıkçılarının onu nasıl anladığını çözümledik.

ABSTRACT

There has been a prevalent tradition which forth figure belongs to Galen within philosophy circles. Firstly we studied that tradition and dwelled on its mistake by historical knowledges. Secondly, we determined how fourth figure is syllogism

considering thoughts of logicians. Then we analysed how it appeared in Islamic thought and how Islamic logicians understood it.

ANAHTAR KELİMELER: Galen, kıyas, dördüncü şekil, dolaylı mod, İbnü's-Salah.

KEY WORDS: Galen, Syllogism, fourth figure, indirect mood, İbnü's-Salah.